

УДК: 338.1:91

В.І. Сапич, кандидат економічних наук., доцент

Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Сапич В.І. Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки.

Мета статті – на основі дослідження еволюції земельних відносин в аграрному секторі економіки обґрунтувати закономірності їх трансформації під впливом розвитку продуктивних сил.

Методика дослідження. Використано методи: монографічний, діалектичний, наукової абстракції, історико-логічний, системно-структурний і статистичні методи.

Результати дослідження. Встановлено, що відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Показано, що відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту. Доведено, що домінування відносин власності чи землекористування відбувається під впливом принципів ознак продуктивних сил. Це означає, що в сучасних умовах в Україні першочерговим має бути не введення купівлі-продажу землі, а запровадження механізму реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад.

Елементи наукової новизни. Обґрунтовано закономірності трансформації земельних відносин під впливом розвитку продуктивних сил. Визначено, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей – володіння,

користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.

Практична значущість. Визначення закономірностей трансформації відносин власності на землю конкретизує теоретико-методологічні основи розвитку земельних відносин. Зокрема, врахування встановлених змін у трансформації відносин власності на землю забезпечить більш повне наукове обґрунтування впровадження в Україні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: відносини власності на землю, трансформація відносин власності на землю, доіндустріальний період, індустріальне та постіндустріальне суспільство, землекористування, суб'єкти земельних відносин, землевласники, орендарі.

Рис.: 2. Бібл.: 23.

Вадим Іванович Сапич, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки Сумського національного аграрного університету; 40021, м.Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, sapichvadim@gmail.com, +38066 715 79 79.

Постановка проблеми. Результативність розвитку аграрного сектора економіки значною мірою визначається станом земельних відносин. Запровадження відносин приватної власності на землю і реформування сільськогосподарських підприємств у формування ринкового типу на початку 2000-х рр. дозволило подолати довготривалу кризу аграрного виробництва. Проте у подальший період не було забезпечено реалізації потенціалу відносин приватної власності. В країні не відбулось суттєвого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь. У 2016

р. виробництво сільськогосподарської продукції в Україні у всіх категоріях господарств відносно 1990 р. становило 93,8%, у тому числі сільськогосподарських підприємств – 76,2%, господарств населення – 134,9%. Однак протягом останніх десяти років суттєвого приросту виробництва у цій категорії господарств не відбувається [16, с.38, 41-42,46]. Такий факт свідчить про те, що коливання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і рівнів його рентабельності залежать не лише від організаційних, а й від природно-кліматичних умов та обмеженості фінансових ресурсів у сільськогосподарських товаровиробників. Реформування відносин власності на землю не сприяло запровадженню економічних механізмів, котрі б стали запобіжником негативних тенденцій, зокрема, погіршення родючості ґрунтів, їх надмірної розораності, недотримання сівозмін, нераціональної концентрації земельних ресурсів окремими суб'єктами господарської діяльності. Теоретичне обґрунтування закономірностей розвитку відносин власності на землю обумовило необхідність і актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічні основи розвитку відносин власності на землю і земельної ренти, як форми їх реалізації, було закладено класиками економічної теорії – В. Петті, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Смітом, Д. Рікардо, Й. Тюненом, К. Марксом, М.І. Туган-Барановським, А. Маршаллом та ін. Теоретичним та практичним проблемам реформування земельних відносин в Україні присвятили свої роботи такі вчені, як Ю.Д. Білик, Л.М. Бойко, П.І. Гайдуцький, Д.С. Добряк, О.І. Гуторов, І.І. Лукінов, Ю.О. Лупенко, А.Г. Мартин, В.Я. Месель-Веселяк, Л.Я. Новаковський, П.Т. Саблук, А.Я. Сохнич, А.М. Третяк, М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, О.М. Шпичак, А.Д. Юрченко, В.В. Юрчишин та ін. Завдяки науковим розробкам вітчизняних економістів-аграрників в Україні сформовано механізм залучення земельних ресурсів в сільськогосподарський оборот на ринкових засадах. Проте чимало аспектів досліджуваної проблеми, зокрема запровадження ринкового обігу земель

сільськогосподарського призначення, вдосконалення орендних відносин, застосування важелів державної підтримки сучасних землевласників і землекористувачів, тривалий час залишаються дискусійними, що стримує їх системне втілення у практичній діяльності.

Подальшої розробки теоретичних положень і практичних рекомендацій вимагає вдосконалення відносин власності на землю з урахуванням всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження.

Мета статті – на основі дослідження еволюції земельних відносин в аграрному секторі економіки обґрунтувати закономірності їх трансформації під впливом розвитку продуктивних сил.

Виклад основного матеріалу. Розвиток відносин власності розглядається як реалізація їх потенціалу у контексті єдності трьох процесів, а саме:

- реформування відносин власності – зміни форм власності під впливом об'єктивних вимог подальшого розвитку продуктивних сил і потреби розв'язання соціально-економічних протиріч, які виникли у суспільстві і стали чинником уповільнення його прогресу;
- трансформації відносин власності – структурних перетворень у відносинах власності, посиленні ролі сформованих укладів та організаційно-правових форм господарювання, зміни їх цільової спрямованості, нових тенденцій у відносинах володіння, розпорядження і користування у межах існуючих форм власності;
- вдосконалення відносин власності – запровадженні економічних заходів, які дозволяють реалізувати потенціал наявних форм власності.

Потенціал відносин власності у широкому розумінні – це їх здатність впливати на розвиток продуктивних сил для досягнення мети суб'єктів цих відносин. Потенціал відносин земельної власності можна визначити як їх спроможність забезпечувати підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь для втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, місцевої громади і суспільства в цілому.

Відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил [10, с.137-138; 22, с.589-591]. В умовах директивно-планової економіки однією з головних причин невирішення продовольчої проблеми була монополія державної власності на землю. Відірваність селян від основного засобу виробництва – землі – суттєво послаблювала їх мотивацію до ефективної праці. Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 року сільськогосподарські угіддя надавались у власність тим, хто їх обробляв, спочатку у колективну, а потім шляхом паювання – у приватну власність, усунувши існуюче протиріччя між задекларованою за радянських часів нормою про землю як надбання народу [7, с.7] і фактичним її відчуженням від безпосереднього виробника.

Проте запровадження відносин приватної власності на землю не вирішило очікуваного зростання сільськогосподарського виробництва. Так, лише у 2013 р. вихід валової продукції сільського господарства з одиниці земельної площі у середньому за всіма категоріям господарств України перевищив рівень 1990 р. Водночас у господарствах населення спостерігається зниження рівня виробництва. Якщо у 1990 р. вихід валової продукції сільського господарства з 1 га сільськогосподарських угідь дорівнював 31327 грн., то у 2016р. – лише 6973 грн., тобто протягом цього періоду відбулось зниження рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь у господарствах населення у 4,5 рази [15, с.43, 80; 16, с.46, 64]. Слід наголосити, що така негативна тенденція спостерігається у категорії господарств, де відносини приватної власності і на землю, і на інші засоби виробництва фактично сформувалися задовго до 1990р. Зміна форми власності має супроводжуватися структурними перетвореннями у відносинах власності, створенні рівних умов для усіх організаційно-правових форм господарювання, а також задіянням важелів державної

підтримки, які б дозволили реалізувати потенціал відносин власності кожному суб'єкту господарської діяльності. Водночас впровадження приватної власності вимагає постійного врахування стану економічного середовища, в якому вона перебуває.

Відносини власності є невід'ємною складовою виробничих відносин. Для розуміння еволюції відносин власності на землю у методологічному аспекті їх слід розглядати як ключовий елемент у системі виробничих відносин, які згідно із законом відповідності [10, с.137-138] змінюються в залежності від розвитку продуктивних сил. За К. Марксом, продуктивні сили відіграють визначальну роль у становленні виробничих відносин, проте останні теж можуть впливати на розвиток продуктивних сил, прискорюючи або гальмуючи його.

Відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту (рис.1). Важливою ознакою відносин власності на землю є характер її обігу, тобто порядок переходу прав власності на земельні ділянки. Отримано землю у власність безоплатно, придбано за договором купівлі-продажу, прийнято у спадщину, чи землекористування здійснюється на умовах договору оренди - все це по-різному впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва і, відповідно, створення і подальший розподіл додаткового продукту.

У докапіталістичний період земля набувалася у власність у позаринковий спосіб. Головною економічною ознакою феодалізму було панування великої земельної власності феодалів. Сама назва цього суспільного устрою має походження від «феод» (пізнелат. *feodum, feudum*), що означає: земельне володіння, пожалуване сеньйором своєму васалові у спадкове володіння з умовою виконання певних повинностей (перш за все військової служби) і сплати передбачених звичаєм грошових платежів [23, с.270]. Васали передавали частину отриманої землі своїм васалам і таким чином

Рис. 1. Еволюція відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Джерело: власна розробка

утворювалася ланцюгова залежність одного феодала від іншого у зв'язку з одержанням від вищестоящего феодала в довічне або спадкове володіння земельних угідь за виконання визначених ним обов'язків. За виконання феодалських повинностей у формі панщини, натурального чи грошового оброку селяни-кріпаки отримували землю в індивідуальне користування від феодалів. Феодали мали виняткове право володіти землею, відчужувати і передавати її у спадок. Крім того, землевласники здійснювали судочинство, стягували данину та управляли всіма категоріями селян. Таким чином, відносини власності на землю визначали соціально-економічну структуру феодалського суспільства.

Панівним в епоху феодалізму було натуральне господарство, якому не притаманна будь-яка конкуренція. Перебуваючи у фізичній залежності від феодалів, селяни не мали дієвої мотивації до праці. Перехід прав власності на землю у позаринковий спосіб не гарантував, що вона потрапить до ефективних землекористувачів. Такі обставини стримували розвиток продуктивних сил, що мало призвести до змін у виробничих відносинах.

Поширення товарно-грошових відносин суттєво підвищувало можливості феодалів отримувати більше матеріальних благ. Тому неминучим стала відміна кріпацтва, а також запровадження оренди, купівлі-продажу і застави землі. Залучення землі до сільськогосподарського обороту на ринкових засадах сприяє підвищенню продуктивності праці і, відповідно, збільшенню додаткового продукту. Від загального обсягу створеного додаткового продукту та його частки, яка спрямовується на розширення виробництва, залежить розвиток продуктивних сил. Таким чином відбувається зворотна дія відносин власності на землю, на виробничий потенціал аграрного сектору економіки (рис.1).

На основі принципових змін у засобах виробництва і ролі людини у виробничому процесі вчені визначили в історії людської цивілізації такі етапи, як доіндустріальний (аграрний, сільськогосподарський), індустріальний та постіндустріальний. На кожному із названих цивілізаційних етапів відбувалися суттєві зміни у ключових ознаках виробничих відносин і відносин власності.

У доіндустріальну епоху основною формою багатства і головним засобом виробництва була земля [5, с.146-149]. У цей період для обробітку землі селяни використовували примітивні знаряддя праці і тяглову силу тварин. За таких умов затрати фізичної праці, якість землі і природно-кліматичні умови відігравали основну роль у формуванні результатів сільськогосподарського виробництва. Саме цьому незалежно від статусу безпосереднього робітника (фізично залежні раб і кріпак, чи вільний селянин) у відносинах власності на землю головним було те, кому належить

земля, тобто відносини власності. Будучи власниками землі рабовласники і феодали на основі фізичного примусу рабів і кріпаків вели господарювання у своїх маєтках і привласнювали результати їх праці як стосовно додаткового продукту, так і значною мірою – необхідного. З ліквідацією кріпацтва земля переважно стає власністю селян і сільських общин [13, с.33-35]. Маючи можливість самостійно працювати на своїй землі, селяни стають власниками результатів своєї праці і приватна власність на землю є для них достатнім мотивом для ефективної праці. Таким чином, домінування фізичної праці у доіндустріальну епоху надає визначального значення відносинам власності.

Для індустріальної епохи характерним є масове застосування системи машин і впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу [4, с.652-653]. Машинне виробництво перетворює товарне виробництво на панівне, капіталістичне. Створені людиною механічні засоби виробництва у формі капіталу стають основним фактором, який визначає результати виробничої діяльності. Продуктивність праці селян стає визначатися не їх фізичними здібностями і застосуванням тяглової сили тварин, а залученням енергетичних потужностей. Так, сільськогосподарські підприємства України за 1928-1968 рр., які можна вважати початковим періодом індустріалізації, збільшили споживання електроенергії у 802 рази [12, с.52]. Індустріалізація через впровадження інтенсивних технологій послаблює роль таких вирішальних у доіндустріальний період властивостей землі з точки зору її господарського використання суб'єктами земельних відносин, як площа, природна родючість, структурні властивості ґрунту та місце розташування. Земельні ресурси перетворюються в один із засобів виробництва поряд із засобами механізації і автоматизації, а також технологіями. Використання інновацій у сільськогосподарському виробництві надає другорядного значення якості ґрунтів і природно-кліматичним умовам. Яскравим прикладом у цьому контексті є аграрний сектор Нідерландів. Завдяки високоякісним технологіям, зокрема,

енергоефективним теплицям, системам точного землеробства (з використанням GPS і дронів), ноу-хау, які підвищують стійкість культур до кліматичних змін і хвороб, Нідерланди стали другим у світі експортером сільськогосподарської продукції після США, залишивши позаду такі країни з потужним агробізнесом, як Німеччина, Бразилія і Китай [9].

В індустріальну епоху результати сільськогосподарського виробництва визначаються не тим, хто є власником землі, обробляє землю власник чи орендар, а тим, яким є рівень механізації виробничих процесів, наскільки широко застосовуються хімічні засоби, меліорація, досягнення генетики і селекції тощо.

Головною ознакою постіндустріального суспільства є інноваційність економічного розвитку. В цей період ефективність використання земельних ресурсів ще в більшій мірі залежить від можливостей землекористувачів запроваджувати у виробництво досягнення науки і техніки. За таких обставин все більше землі зосереджується не у власників, а у орендарів. Якщо у 1976 р. в США повні власники землі складали 62% всіх фермерів країни [21, с. 107], то у 1997 р. серед дрібних фермерів їх було 60%, а великих – 55% [1, с. 58-59]. Проте у США нині повним власникам належить лише 1/3 фермерських земель [14]. У сільському господарстві США оренда землі стає все більш поширенішою. Переважно землю орендують великі фермерські господарства з чітко визначеною спеціалізацією, у яких обсяг річного валового доходу перевищує 100 тис. дол. [1, с. 12].

За даними 2015 р. частка орендованих сільськогосподарських угідь в європейських країнах складала 62%, а в Україні – 97% [17, с. 68-69]. Зростаюче залучення земель на умовах оренди пояснюється тим, що можливості впровадження у сільськогосподарське виробництво інновацій все в більшій мірі залежать не від власника землі, а від того, хто здійснює її господарське використання. Отже, в індустріальну і постіндустріальну епоху визначального значення набувають відносини землекористування, а відносини власності в цілому мають другорядний характер.

Відносини власності реалізуються у певному соціально-економічному середовищі, яке в першу чергу визначається діяльністю держави. У доіндустріальну епоху економічна роль держави обмежувалася справлянням податків, механізм вільної конкуренції забезпечував нормальні умови господарської діяльності. Оскільки основні матеріальні і фінансові ресурси були зосереджені у землевласників, а земельний податок був головним джерелом коштів для покриття державних видатків, то власники землі мали у суспільстві високий соціальний статус. Індустріалізація супроводжується зміною функцій держави. З 30-х рр. минулого століття у США держава починає регулювати умови сільськогосподарської діяльності [1, с.98]. У подальші роки інструментарій державного регулювання аграрного сектора економіки, включаючи земельні відносини, застосовується всіма країнами, що досягли високого рівня розвитку. Нині земельний податок не має суттєвого значення для фінансового стану держави, у більшості країн його кошти перераховуються до місцевих бюджетів. В сучасних умовах держава запроваджує систему фінансових та інших інструментів і заходів щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Досвід провідних країн світу показує, що аграрний сектор економіки досягає високого рівня розвитку і стає конкурентоспроможним на світовому ринку саме завдяки дієвій підтримці вітчизняних товаровиробників з боку держави і урегульованості земельних відносин. Таким чином, починаючи з індустріального періоду відносини користування забезпечують ефективну сільськогосподарську діяльність лише при наявності з боку держави відповідних програм підтримки.

Роль правомочностей відносин власності змінюється в залежності від розвитку засобів виробництва, які безпосередньо використовує працівник. У доіндустріальну пору людська праця і тяглова сила тварин не були лімітуючими факторами виробництва, і кожний власник незалежно від площі своєї землі був здатний забезпечити її належне використання.

Використанням сільськогосподарських машин та запровадження індустриальних технологій вимагають суттєвих фінансових ресурсів і розширення площ для обробки. Можливості інвестицій у аграрний сектор економіки і концентрації сільськогосподарських угідь визначаються політикою державного регулювання. Наявність лише земельного наділу не є достатньою умовою для ведення сільськогосподарського виробництва. Яким чином використовується земля, саме це стає визначальним для реалізації відносин власності на землю. Тобто, домінування відносин власності в цілому чи їх окремих правомочностей - володіння, користування і розпорядження - відбувається під впливом принципових ознак продуктивних сил і набуває сталого, причинно обумовленого зв'язку (рис.2). Економічний

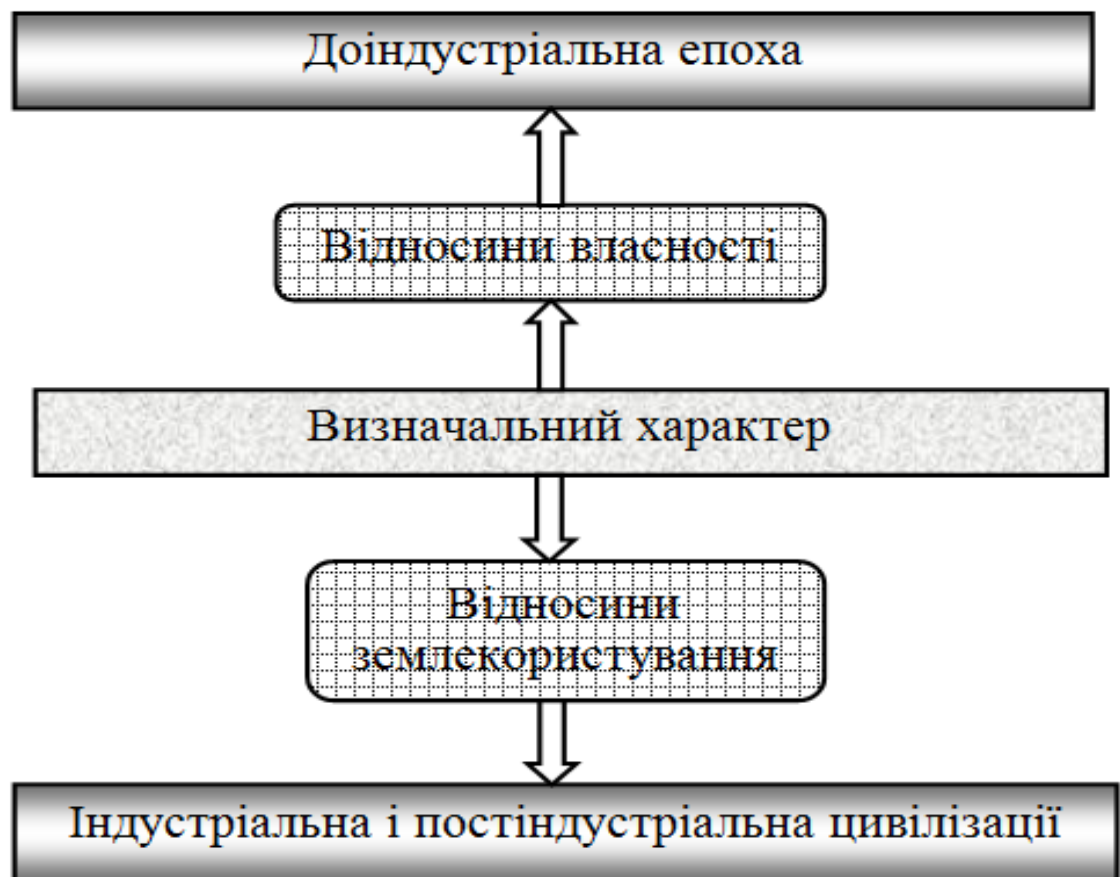

Рис. 2. Трансформація відносин власності на землю

Джерело: власна розробка

зміст даного зв'язку полягає в тому, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних

відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.

Інакше кажучи, сутність трансформації відносин власності на землю полягає в тому, що в доіндустріальний період головним суб'єктом земельних відносин був землевласник, а в індустріальному і постіндустріальному суспільстві – переважно землекористувач. У свій час К. Маркс зазначав, що «землевласники всюди роблять значний, в Англії навіть переважний вплив на законодавство» [11, с.155]. Виборче законодавство до австрійського парламенту у 1848-1918 рр. передбачало, що 3/4 верхньої палати (150 членів із 200) вибирали великі землевласники, і лише 50 членів призначалися пожиттєво цісарем з числа принців Габсбурзької династії та «заслужених» громадян [2, с.55].

Починаючи з кінця XVIII ст. в Англії з поширенням товарно-грошових відносин та інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва лорди-землевласники, як правило, не займалися господарською діяльністю, а здавали землю в оренду [6, с.255]. У 1791-1846 рр. землевласники, маючи абсолютне домінування в обох палатах англійського парламенту, прийняли хлібні закони, котрі призвели до значного подорожчання хліба та відповідного підвищення вартості землі і земельної ренти, що суттєво посилило їх політичну могутність. З кінця XVIII-го і до середини XIX ст. аналогічні хлібні закони діяли у Франції, Німеччині, США та інших країнах [23, с.344-345; 20, с.515-520].

Висновки. Відносини власності на землю зможуть реально забезпечити піднесення аграрного сектора економіки, якщо їх реформування буде базуватися на певних методологічних засадах. Еволюція відносин власності на землю показує, що зміна форми власності на землю повинна

мати з боку держави певний економіко-правовий супровід, котрий буде спроможний забезпечити підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і змінити на краще стан людей, які працюють на землі. З точки зору господарської діяльності трансформація відносин власності на землю означає, що в сучасних умовах для аграрного сектора економіки України особливо актуальним є визначення науково обґрунтованих норм землекористування і створення для селян сприятливих умов господарювання, а не введення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Перш ніж перейти до купівлі-продажу землі необхідно запровадити механізм реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад. Дотримання прав власності на землю повинно стати неухильною нормою. З боку держави мають бути створені умови, які б надавали рівні можливості для землекористування усіх організаційно-правових форм господарювання. Той, хто безпосередньо обробляє землю, повинен мати як мінімум однакові умови для відтворення свого ресурсного потенціалу разом з іншими суб'єктами агробізнесу. А враховуючи, що сільськогосподарське виробництво залежить від природно-кліматичних чинників, для селян слід створити краще соціально-економічне середовище ведення бізнесу. Провідним у вирішенні даної проблеми є забезпечення еквівалентності обміну на усіх етапах руху створюваної вартості від поля до кінцевого споживача. У практиці землекористування має бути забезпечено використання сільськогосподарських земель не лише як фактора отримання максимального прибутку, а й як однієї із найважливіших складових довкілля, яка визначає умови нашої життєдіяльності.

Література

1. Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / Под ред. Чернякова Б.А. – М.: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. – 406 с.

2. Баран А.В. Виборче законодавство Австрійської (Австро-угорської) монархії (1848-1918 рр.) / А.В. Баран // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 4. – С.54-57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf.
3. Гадзало Я.М. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки / Я.М. Гадзало, Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2017. – №1. – С.5-14.
4. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – 864 с.
5. История мировой экономики: учебник / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2001. – 727с.
6. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, С.Н. Антонюк, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко]; за ред. проф. С.В. Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – 743 с.
7. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М.: Юрид. лит., 1983. – 48 с.
8. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=16822>.
9. Малиновский Б. Нидерланды установили рекорд по экспорту АПК-инноваций. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://propozitsiya.com/niderlandy-vstanovyly-rekord-z-eksportu-apk-innovaciya>
10. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 4. – М.: Политиздат, 1986. – XXII, 681 с.
11. Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 9. Ч. 2. – М.: Политиздат, 1988. – IV, 506 с.
12. Народне господарство Української РСР в 1968 році: Статистичний щорічник. – К.: «Статистика», 1969. – 609 с.

13. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посібник / Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. – К.: ВЦ «Просвіта», 2007. – 532с.
14. Сполучені Штати Америки. Сільське господарство [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://gospodarstva.com/spolucheni-shtati-ameriki/>.
15. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2012 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 402 с.
16. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 246 с.
17. Степаненко Т.О. Теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення / Т.О. Степаненко // Економіка АПК. – 2017. – №3. – С.65-71.
18. Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська – К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 50 с.
19. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. №1529/99 // Офіційний вісник України – 1999. – №49, с. 11-13.
20. Ф. Энгельс. История английских хлебных законов. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2 изд., т.4, с.515-520.
21. Экономика США: учебное пособие / Под ред. В.Ф.Железовой. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 199 с.
22. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия : (в 4 томах) / гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : «Советская энциклопедия», 1979 Т. 3. : Н - Социологическая школа. – 1979. – 624 с.
23. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: (в 4 томах) / гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. : Социология – Я. – 80. – 672 с.

Sapych V.I. Transformation of land ownership relations in the agrarian sector of the economy.

The purpose of the article is to substantiate the laws of their transformation under the influence of the development of productive forces on the basis of the research of the evolution of land relations in the agrarian sector of the economy.

Research methodology. Methods are used: monographic, dialectical, scientific abstraction, historical-logical, system-structural and statistical methods.

Research results. It was established that the relations of land ownership should be viewed as developing on the basis of the economic law of the conformity of production relations to the nature and level of development of the productive forces. It is shown that land ownership relations determine the social and economic status of the subjects of land relations in society and motivation for work, which in turn determine the production and distribution of surplus product. It is proved that the dominance of property or land use relations occurs under the influence of the principal signs of the productive forces. This means that in modern conditions in Ukraine, the priority should not be the transition to land purchase and sale, but the introduction of a mechanism for implementing lease relations that would optimally take into account the interests of landowners, tenants and society, both in general and at the level of local communities.

Elements of scientific novelty. The regularities of the transformation of land relations under the influence of the development of productive forces are substantiated. It is determined that in the pre-industrial era, agricultural activities and the social status of the subjects of land relations are characterized by property relations with the right of all powers - possession, use and disposal, and with the introduction of machine production and information technologies, land use is the determining factor that can ensure a high level of development of the agricultural sector in conditions of introduction of regulatory standards and sufficient support from the state.

Practical significance. Determination of regularities transformation of land ownership relations concretizes the theoretical and methodological foundations of land relations. In particular, taking into account the established changes in the transformation of land ownership relations will provide

a more complete scientific justification for the introduction of a market turnover of agricultural land in Ukraine.

Keywords: land ownership relations, transformation of ownership relations to land, preindustrial period, industrial and postindustrial society, land use, subjects of land relations, landowners, **landholders**.

Fig.: 2, bibl.: 23.

Vadim I. Sapych, PhD, Associate Professor, Department of Economics, Sumy National Agrarian University; **Gerasim Kondrat'ev** Street, 160, Sumy, 40021, Ukraine, e-mail: sapichvadim@gmail.com, phone: +38066 715 79 79.

Сапич В.И. Трансформация отношений собственности на землю в аграрном секторе экономики.

***Цель статьи** - на основе исследования эволюции земельных отношений в аграрном секторе экономики обосновать закономерности их трансформации под влиянием развития производительных сил.*

***Методика исследования.** Используются методы: монографический, диалектический, научной абстракции, историко-логический, системно-структурный и статистические методы.*

***Результаты исследования.** Установлено, что отношения собственности на землю следует рассматривать как развивающиеся на основе действия экономического закона соответствия производственных отношений характеру и уровню развития производительных сил. Показано, что отношения собственности на землю определяют социально-экономическое положение субъектов земельных отношений в обществе и мотивацию к труду, которые, в свою очередь, обуславливают производство и распределение прибавочного продукта. Доказано, что доминирование отношений собственности или землепользования происходит под влиянием принципиальных признаков производительных сил. Это означает, что в современных условиях в Украине первоочередным должен быть не переход к купле-продаже земли, а введение механизма реализации арендных отношений, который бы оптимально учитывал интересы собственников*

земли, арендаторов и общества, как в целом, так и на уровне местных общин.

Элементы научной новизны. Обосновано закономерности трансформации земельных отношений под влиянием развития производительных сил. Определено, что в доиндустриальную эпоху сельскохозяйственная деятельность и социальный статус субъектов земельных отношений характеризуются отношениями собственности с правом всех правомочий - владения, пользования и распоряжения, а с введением машинного производства и информационных технологий определяющим является землепользование, которое может обеспечить высокий уровень развития аграрного сектора экономики в условиях введения регулирующих норм и достаточной поддержки со стороны государства.

Практическая значимость. Определение закономерностей трансформации отношений собственности на землю конкретизирует теоретико-методологические основы земельных отношений. В частности, взятие во внимание установленных изменений в трансформации отношений собственности на землю обеспечит более полное научное обоснование введения в Украине рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения.

Рис .: 2. Библ .: 23.

Вадим Иванович Сапич, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономики Сумского национального аграрного университета; 40021, Украина, г. Сумы, ул. Герасима Кондратьева, 160, e-mail: sapichvadim@gmail.com, тел.: +38066 715 79 79.

Список бібліографічних посилань

1. Бойко Л.М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2011. 316 с.
2. Гайдуцький П.І. Земля: власність, оренда, рента: монографія. Київ: Урожай, 1994. 184 с.
3. Гуторов О.І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: «Едена», 2010. 405 с.
4. Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. Землеустрій і кадастр. 2010. №4. С.3-8.
5. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М. : Издательство социально-экономической литературы («Соцэкгиз»), 1960. 551 с.
6. Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. – М., Прогресс, 1984. Т. III. 351 с.
7. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – слово мудрым. Разное о налогах. М. : Ось – 89, 1997. 112 с.
8. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: Соч. в 3-х т. М., 1955. Т.1. 347 с.
9. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2006. 396 с.
10. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт; пер. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського; наук. ред. Є. Литвин. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.
11. Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.
12. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Седьмое издание. Харьков: Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительских Обществ, 1919. 260 с.
13. Тюнен И.Г. Изолированное государство / Тюнен И.Г.; пер. с нем. Е.А. Торнеус; под ред. А.А. Рыбникова. – М.: Изд-во „Экономическая жизнь”, 1926. – XI + 326 с.
14. Тюрго А. Р. Избранные экономические произведения. М., Соцэкгиз, 1961. 198 с.
15. Федоров М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2003. №1. С. 25-31.
16. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1998. 263 с.
17. Юрченко А.Д. Наукові підходи до формування нової земельної політики. Землеустрій і кадастр. 2010. №3. С.27-39.

18.Юрчишин В.В., Скупий В.М., Шевченко Л.М. Формування різноукладності на селі: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1999. 56 с.

References

1. Kene, F. (1960). Izbrannye ekonomicheskie proizvedensya. [Selected economic works]. Moskva: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoi literatury (Sotsekgiz) [In Russian].
2. Petti, V. (1997). Traktat o nalogakh I sborakh. Verbum sapienti – slovo mudrym. Raznoe o nalogakh. [A treatise on taxes and fees. Verbum sapienti - the word wise. Miscellaneous about taxes]. Moskva: Os -89 [In Russian].
3. Sabluk P.T. (2006). Rozvytok zemelnykh vidnosyn v Ukrayini: monografiya. [The development of land relations in Ukraine monograph]. Kyiv: NNCs «ІАЕ» [In Ukrainian].
4. Smit, A. (2001). Dobrobut natsii. Doslidzhennya pro pryrodu ta prychyny dobrobutu natsiy. [The welfare of nations. Research on the nature and causes of the welfare of nations]. Kyiv: Port-Royal [In Ukrainian].

5. Selected Economic Works

- []. Ю.Д. БІЛИК, І.І. ЛУКІНОВ, Л.Я. НОВАКОВСЬКИЙ, А.Я. СОХНИЧ, А.М. ТРЕТЯК, О.М. ШПИЧАК,

УДК: 338.1:91

В.І. Сапич, кандидат економічних наук., доцент

Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Сапич В.І. Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки.

Мета статті – на основі дослідження еволюції земельних відносин в аграрному секторі економіки обґрунтувати закономірності їх трансформації під впливом розвитку продуктивних сил.

Методика дослідження. Використано методи: монографічний, діалектичний, наукової абстракції, історико-логічний, системно-структурний і статистичні методи.

Результати дослідження. Встановлено, що відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Показано, що відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту. Доведено, що домінування відносин власності чи землекористування відбувається під впливом принципів ознак продуктивних сил. Це означає, що в сучасних умовах в Україні першочерговим має бути не введення купівлі-продажу землі, а запровадження механізму реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад.

Елементи наукової новизни. Обґрунтовано закономірності трансформації земельних відносин під впливом розвитку продуктивних сил. Визначено, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей – володіння,

користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.

Практична значущість. Визначення закономірностей трансформації відносин власності на землю конкретизує теоретико-методологічні основи розвитку земельних відносин. Зокрема, врахування встановлених змін у трансформації відносин власності на землю забезпечить більш повне наукове обґрунтування впровадження в Україні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: відносини власності на землю, трансформація відносин власності на землю, доіндустріальний період, індустріальне та постіндустріальне суспільство, землекористування, суб'єкти земельних відносин, землевласники, орендарі.

Рис.: 2. Бібл.: 23.

Вадим Іванович Сапич, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки Сумського національного аграрного університету; 40021, м.Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, sapichvadim@gmail.com, +38066 715 79 79.

1. **Постановка проблеми.** Результативність розвитку аграрного сектора економіки значною мірою визначається станом земельних відносин. Запровадження відносин приватної власності на землю і реформування сільськогосподарських підприємств у формування ринкового типу на початку 2000-х рр. дозволило подолати довготривалу кризу аграрного виробництва. Проте у подальший період не було забезпечено реалізації потенціалу відносин приватної власності. В країні не відбулось суттєвого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь. У 2016

р. виробництво сільськогосподарської продукції в Україні у всіх категоріях господарств відносно 1990 р. становило 93,8%, у тому числі сільськогосподарських підприємств – 76,2%, господарств населення – 134,9%. Однак протягом останніх десяти років суттєвого приросту виробництва у цій категорії господарств не відбувається [Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 246 с., с.38, 41-42,46]. Такий факт свідчить про те, що коливання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і рівнів його рентабельності залежать не лише від організаційних, а й від природно-кліматичних умов та обмеженості фінансових ресурсів у сільськогосподарських товаровиробників. Реформування відносин власності на землю не сприяло запровадженню економічних механізмів, котрі б стали запобіжником негативних тенденцій, зокрема, погіршення родючості ґрунтів, їх надмірної розораності, недотримання сівозмін, нераціональної концентрації земельних ресурсів окремими суб'єктами господарської діяльності. Теоретичне обґрунтування закономірностей розвитку відносин власності на землю обумовило необхідність і актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічні основи розвитку відносин власності на землю і земельної ренти, як форми їх реалізації, було закладено класиками економічної теорії – В. Петті [Петті В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – Слово мудрым. Разное о налогах. М.: ось – 89, 1997. 112 с.], Ф. Кене [Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. Москва. : Издательство социально-экономической литературы («соцэкгиз»), 1960. 551 с.], А. Тюрго [Тюрго А.Р. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1961. 198 с.], А. Смітом [Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт; пер. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського; наук. ред. Є. Литвин. – К. : PORT-ROYAL, 2001. – 593 с.], Д. Рікардо [Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового

обложения : Соч. в 3-х т. Т.1. М., 1955. 347 с.], Й. Тюненом [Тюнен И.Г. Изолированное государство / Тюнен И.Г.; пер. с нем. Е.А. Торнеус; под ред. А.А. Рыбникова. – М.: Изд-во „Экономическая жизнь”, 1926. – XI + 326 С.], К. Марксом [Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 9. Ч. 2. – М.: Политиздат, 1988. – IV, 506 С.], М.І. Туган-Барановським [Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Седьмое издание. Харьков: Издание Всероссийского центрального союза потребительских обществ, 1919. 260 С.], А. Маршаллом [Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. – М., Прогресс, 1984. Т. III. 351 с.] та ін. Теоретичним та практичним проблемам реформування земельних відносин в Україні присвятили свої роботи такі вчені, як Л.М. Бойко [Бойко Л.М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2011. 316 с.], П.І. Гайдуцький [Гайдуцький П.І. Земля: власність, оренда, рента: монографія. Київ: Урожай, 1994. 184 с.], Д.С. Добряк [Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. Землеустрій і кадастр. 2010. №4. с.3-8.], О.І. Гуторов [Гуторов О.І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: «Едена», 2010. 405 с.], Ю.О. Лупенко [Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська К: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 50 с.], А.Г. Мартин [Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. Землеустрій і кадастр. 2010. №4. с.3-8.], В.Я. Месель-Веселяк [Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.], П.Т. Саблук [Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2006. 396 с.; Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ»,

2009. 116с.], М.М. Федоров [Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1998. 263 с.; Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.], О.В. Ходаківська [Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська –К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 50 с.], А.Д. Юрченко [Юрченко А.Д. Наукові підходи до формування нової земельної політики. Землеустрій і кадастр. 2010. №3. С.27-39.], В.В. Юрчишин [Юрчишин В.В., Скупий В.М., Шевченко Л.М. Формування різноукладності на селі: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1999. 56 с.] та ін. Завдяки науковим розробкам вітчизняних економістів-аграрників в Україні сформовано механізм залучення земельних ресурсів в сільськогосподарський оборот на ринкових засадах. Проте чимало аспектів досліджуваної проблеми, зокрема запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, вдосконалення орендних відносин, застосування важелів державної підтримки сучасних землевласників і землекористувачів, тривалий час залишаються дискусійними, що стримує їх системне втілення у практичній діяльності

Подальшої розробки теоретичних положень і практичних рекомендацій вимагає вдосконалення відносин власності на землю з урахуванням всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження.

Мета статті – на основі дослідження еволюції земельних відносин в аграрному секторі економіки обґрунтувати закономірності їх трансформації під впливом розвитку продуктивних сил.

Виклад основного матеріалу. **1.1. Розвиток відносин власності** розглядається як реалізація їх потенціалу у контексті єдності трьох процесів, а саме:

- реформування відносин власності – зміни форм власності під впливом об'єктивних вимог подальшого розвитку продуктивних сил і потреби

розв'язання соціально-економічних протиріч, які виникли у суспільстві і стали чинником уповільнення його прогресу;

- трансформації відносин власності – структурних перетворень у відносинах власності, посиленні ролі сформованих укладів та організаційно-правових форм господарювання, зміни їх цільової спрямованості, нових тенденцій у відносинах володіння, розпорядження і користування у межах існуючих форм власності;
- вдосконалення відносин власності – запровадженні економічних заходів, які дозволяють реалізувати потенціал наявних форм власності.

Потенціал відносин власності у широкому розумінні – це їх здатність впливати на розвиток продуктивних сил для досягнення мети суб'єктів цих відносин. Потенціал відносин земельної власності можна визначити як їх спроможність забезпечувати підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь для втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, місцевої громади і суспільства в цілому.

Відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил [Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1986. Т. 4. XXII, 681 с., с.137-138; 22, с.589-591]. В умовах директивно-планової економіки однією з головних причин невирішення продовольчої проблеми була монополія державної власності на землю. Відірваність селян від основного засобу виробництва – землі – суттєво послаблювала їх мотивацію до ефективної праці. Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 року сільськогосподарські угіддя надавались у власність тим, хто їх обробляв, спочатку у колективну, а потім шляхом паювання – у приватну власність, усунувши існуюче протиріччя між задекларованою за радянських часів нормою про землю як надбання народу [Конституция (Основной Закон)

Союза Советских Социалистических Республик. Москва: Юрид. лит., 1983. 48 с., с.7] і фактичним її відчуженням від безпосереднього виробника.

Проте запровадження відносин приватної власності на землю не вирішило очікуваного зростання сільськогосподарського виробництва. Так, лише у 2013 р. вихід валової продукції сільського господарства з одиниці земельної площі у середньому за всіма категоріям господарств України перевищив рівень 1990 р. Водночас у господарствах населення спостерігається зниження рівня виробництва. Якщо у 1990 р. вихід валової продукції сільського господарства з 1 га сільськогосподарських угідь дорівнював 31327 грн., то у 2016р. – лише 6973 грн., тобто протягом цього періоду відбулось зниження рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь у господарствах населення у 4,5 рази [Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2012 рік. / за ред. Н.С. Власенко. Київ: Держстат, 2013. 402 с., с.43, 80; Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. / відп. за випуск О.М. Прокопенко. Київ: Держстат, 2017. 246 с., с.46, 64].

Слід наголосити, що така негативна тенденція спостерігається у категорії господарств, де відносини приватної власності і на землю, і на інші засоби виробництва фактично сформувалися задовго до 1990р. Зміна форми власності має супроводжуватися структурними перетвореннями у відносинах власності, створенні рівних умов для усіх організаційно-правових форм господарювання, а також задіянням важелів державної підтримки, які б дозволили реалізувати потенціал відносин власності кожному суб'єкту господарської діяльності. Водночас впровадження приватної власності вимагає постійного врахування стану економічного середовища, в якому вона перебуває.

Відносини власності є невід'ємною складовою виробничих відносин. Для розуміння еволюції відносин власності на землю у методологічному аспекті їх слід розглядати як ключовий елемент у системі виробничих відносин, які згідно із законом відповідності [Маркс К. К критике

политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1986. Т. 4. XXII, 681 с., с.137-138]

змінюються в залежності від розвитку продуктивних сил. За К. Марксом, продуктивні сили відіграють визначальну роль у становленні виробничих відносин, проте останні теж можуть впливати на розвиток продуктивних сил, прискорюючи або гальмуючи його.

1.2. Відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту (рис.1). Важливою ознакою відносин власності на землю є характер її обігу, тобто порядок переходу прав власності на земельні ділянки. Отримано землю у власність безоплатно, придбано за договором купівлі-продажу, прийнято у спадщину, чи землекористування здійснюється на умовах договору оренди - все це по-різному впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва і, відповідно, створення і подальший розподіл додаткового продукту.

У докапіталістичний період земля набувалася у власність у позаринковий спосіб. Головною економічною ознакою феодалізму було панування великої земельної власності феодалів. Сама назва цього суспільного устрою має походження від «феод» (пізнелат. feodum, feudum), що означає: земельне володіння, пожалуване сеньйором своєму васалові у спадкове володіння з умовою виконання певних повинностей (перш за все військової служби) і сплати передбачених звичаєм грошових платежів [Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. М.: «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. 672 с., с.270]. Васали передавали частину отриманої землі своїм васалам і таким чином

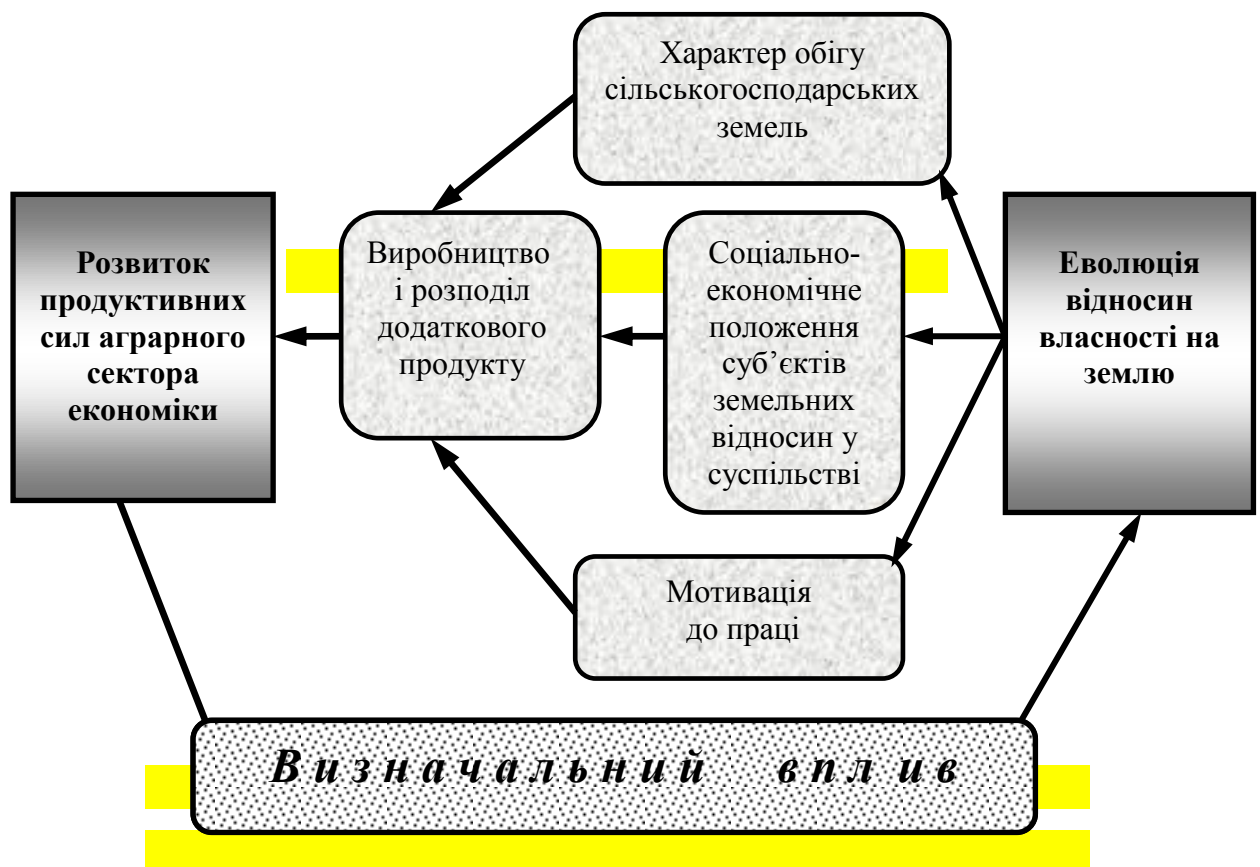

Рис. 1. Еволюція відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Джерело: власна розробка

утворювалася ланцюгова залежність одного феодала від іншого у зв'язку з одержанням від вищестоящего феодала в довічне або спадкове володіння земельних угідь за виконання визначених ним обов'язків. За виконання феодалських повинностей у формі панщини, натурального чи грошового оброку селяни-кріпаки отримували землю в індивідуальне користування від феодалів. Феодали мали виняткове право володіти землею, відчужувати і передавати її у спадок. Крім того, землевласники здійснювали судочинство, стягували данину та управляли всіма категоріями селян. Таким чином, відносини власності на землю визначали соціально-економічну структуру феодалського суспільства.

Панівним в епоху феодалізму було натуральне господарство, якому не притаманна будь-яка конкуренція. Перебуваючи у фізичній залежності від феодалів, селяни не мали дієвої мотивації до праці. Перехід прав власності на

землю у позаринковий спосіб не гарантував, що вона потрапить до ефективних землекористувачів. Такі обставини стримували розвиток продуктивних сил, що мало призвести до змін у виробничих відносинах.

Поширення товарно-грошових відносин суттєво підвищувало можливості феодалів отримувати більше матеріальних благ. Тому неминучим стала відміна кріпацтва, а також запровадження оренди, купівлі-продажу і застави землі. Залучення землі до сільськогосподарського обороту на ринкових засадах сприяє підвищенню продуктивності праці і, відповідно, збільшенню додаткового продукту. Від загального обсягу створеного додаткового продукту та його частки, яка спрямовується на розширення виробництва, залежить розвиток продуктивних сил. Таким чином відбувається зворотна дія відносин власності на землю, на виробничий потенціал аграрного сектору економіки (рис.1).

1.3. На основі принципів змін у засобах виробництва і ролі людини у виробничому процесі вчені визначили в історії людської цивілізації такі етапи, як доіндустріальний (аграрний, сільськогосподарський), індустріальний та постіндустріальний. На кожному із названих цивілізаційних етапів відбувалися суттєві зміни у ключових ознаках виробничих відносин і відносин власності.

У доіндустріальну епоху основною формою багатства і головним засобом виробництва була земля [История мировой экономики: учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2001. 727с., с.146-149]. У цей період для обробітку землі селяни використовували примітивні знаряддя праці і тяглову силу тварин. За таких умов затрати фізичної праці, якість землі і природно-кліматичні умови відігравали основну роль у формуванні результатів сільськогосподарського виробництва. Саме цьому незалежно від статусу безпосереднього робітника (фізично залежні раб і кріпак, чи вільний селянин) у відносинах власності на землю головним було те, кому належить земля, тобто відносини власності. Будучи власниками землі рабовласники і феодали на основі фізичного примусу рабів і кріпаків

вели господарювання у своїх маєтках і привласнювали результати їх праці як стосовно додаткового продукту, так і значною мірою – необхідного. З ліквідацією кріпацтва земля переважно стає власністю селян і сільських общин [Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України: навч. посібник. Київ: ВЦ «Просвіта», 2007. 532с., с.33-35]. Маючи можливість самостійно працювати на своїй землі, селяни стають власниками результатів своєї праці і приватна власність на землю є для них достатнім мотивом для ефективної праці. Таким чином, домінування фізичної праці у доіндустріальну епоху надає визначального значення відносинам власності.

Для індустріальної епохи характерним є масове застосування системи машин і впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу [Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с., с.652-653]. Машинне виробництво перетворює товарне виробництво на панівне, капіталістичне. Створені людиною механічні засоби виробництва у формі капіталу стають основним фактором, який визначає результати виробничої діяльності. Продуктивність праці селян стає визначатися не їх фізичними здібностями і застосуванням тяглової сили тварин, а залученням енергетичних потужностей. Так, сільськогосподарські підприємства України за 1928-1968 рр., які можна вважати початковим періодом індустріалізації, збільшили споживання електроенергії у 802 рази [Народне господарство Української РСР в 1968 році: стат. щорічник. Київ: «Статистика», 1969. 609 с. , с.52]. Індустріалізація через впровадження інтенсивних технологій послаблює роль таких вирішальних у доіндустріальний період властивостей землі з точки зору її господарського використання суб'єктами земельних відносин, як площа, природна родючість, структурні властивості ґрунту та місце розташування. Земельні ресурси перетворюються в один із засобів виробництва поряд із засобами механізації і автоматизації, а також технологіями. Використання інновацій у сільськогосподарському виробництві надає другорядного значення якості ґрунтів і природно-

кліматичним умовам. Яскравим прикладом у цьому контексті є аграрний сектор Нідерландів. Завдяки високоякісним технологіям, зокрема, енергоефективним теплицям, системам точного землеробства (з використанням GPS і дронів), ноу-хау, які підвищують стійкість культур до кліматичних змін і хвороб, Нідерланди стали другим у світі експортером сільськогосподарської продукції після США, залишивши позаду такі країни з потужним агробізнесом, як Німеччина, Бразилія і Китай [Малиновський Б. Нідерланди встановили рекорд по експорту АПК-інновацій. Пропозиція. 23.01.2017. URL:

<http://propozitsiya.com/ua/niderlandy-vstanovyly-rekord-z-eksportu-apk-innovaciy> (дата звернення: 03.03.2018).].

В індустріальну епоху результати сільськогосподарського виробництва визначаються не тим, хто є власником землі, обробляє землю власник чи орендар, а тим, яким є рівень механізації виробничих процесів, наскільки широко застосовуються хімічні засоби, меліорація, досягнення генетики і селекції тощо.

Головною ознакою постіндустріального суспільства є інноваційність економічного розвитку. В цей період ефективність використання земельних ресурсів ще в більшій мірі залежить від можливостей землекористувачів запроваджувати у виробництво досягнення науки і техніки. За таких обставин все більше землі зосереджується не у власників, а у орендарів. Якщо у 1976 р. в США повні власники землі складали 62% всіх фермерів країни [Економика США: учебное пособие / под ред. В.Ф. Железовой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 199 с., с. 107], то у 1997 р. серед дрібних фермерів їх було 60%, а великих – 55% [Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с.1, с. 58-59]. Проте у США нині повним власникам належить лише 1/3 фермерських земель [Сполучені Штати Америки. Сільське господарство. URL:

<http://gospodarstva.com/spolucheni-shtati-ameriki/>(дата звернення: 03.03.2018).]. У сільському господарстві США оренда землі стає все більш поширенішою. Переважно землю орендують великі фермерські господарства з чітко визначеною спеціалізацією, у яких обсяг річного валового доходу перевищує 100 тис. дол. [Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / Под ред. Чернякова Б.А. – М.: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. – 406 с. , с. 12].

За даними 2015 р. частка орендованих сільськогосподарських угідь в європейських країнах складала 62%, а в Україні – 97% [Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. / відп. за випуск О.М. Прокопенко. Київ: Держстат, 2017. 246 с., с. 68-69]. Зростаюче залучення земель на умовах оренди пояснюється тим, що можливості впровадження у сільськогосподарське виробництво інновацій все в більшій мірі залежать не від власника землі, а від того, хто здійснює її господарське використання. Отже, в індустріальну і постіндустріальну епоху визначального значення набувають відносини землекористування, а відносини власності в цілому мають другорядний характер.

Відносини власності реалізуються у певному соціально-економічному середовищі, яке в першу чергу визначається діяльністю держави. У доіндустріальну епоху економічна роль держави обмежувалася справлянням податків, механізм вільної конкуренції забезпечував нормальні умови господарської діяльності. Оскільки основні матеріальні і фінансові ресурси були зосереджені у землевласників, а земельний податок був головним джерелом коштів для покриття державних видатків, то власники землі мали у суспільстві високий соціальний статус. Індустріалізація супроводжується зміною функцій держави. З 30-х рр. минулого століття у США держава починає регулювати умови сільськогосподарської діяльності [Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва:

Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с., с.98]. У подальші роки інструментарій державного регулювання аграрного сектора економіки, включаючи земельні відносини, застосовується всіма країнами, що досягли високого рівня розвитку. Нині земельний податок не має суттєвого значення для фінансового стану держави, у більшості країн його кошти перераховуються до місцевих бюджетів. В сучасних умовах держава запроваджує систему фінансових та інших інструментів і заходів щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Досвід провідних країн світу показує, що аграрний сектор економіки досягає високого рівня розвитку і стає конкурентоспроможним на світовому ринку саме завдяки дієвій підтримці вітчизняних товаровиробників з боку держави і урегульованості земельних відносин. Таким чином, починаючи з індустріального періоду відносини користування забезпечують ефективну сільськогосподарську діяльність лише при наявності з боку держави відповідних програм підтримки.

Роль правомочностей відносин власності змінюється в залежності від розвитку засобів виробництва, які безпосередньо використовує працівник. У доіндустріальну пору людська праця і тяглова сила тварин не були лімітуючими факторами виробництва, і кожний власник незалежно від площі своєї землі був здатний забезпечити її належне використання.

Використанням сільськогосподарських машин та запровадження індустріальних технологій вимагають суттєвих фінансових ресурсів і розширення площ для обробітки. Можливості інвестицій у аграрний сектор економіки і концентрації сільськогосподарських угідь визначаються політикою державного регулювання. Наявність лише земельного наділу не є достатньою умовою для ведення сільськогосподарського виробництва. Яким чином використовується земля, саме це стає визначальним для реалізації відносин власності на землю. Тобто, домінування відносин власності в цілому чи їх окремих правомочностей - володіння, користування і

розпорядження - відбувається під впливом принципових ознак продуктивних сил і набуває сталого, причинно обумовленого зв'язку (рис.2). Економічний

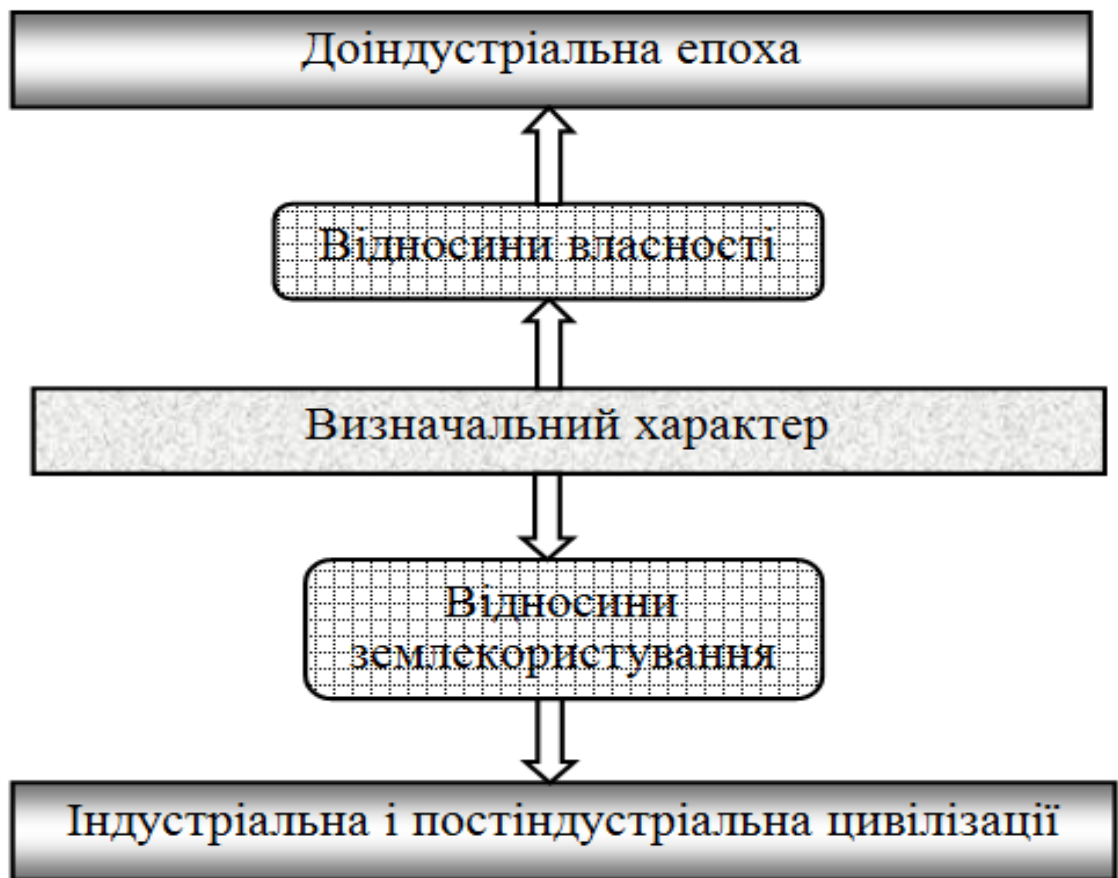

Рис. 2. Трансформація відносин власності на землю

Джерело: власна розробка

зміст даного зв'язку полягає в тому, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.

Інакше кажучи, сутність трансформації відносин власності на землю полягає в тому, що в доіндустріальний період головним суб'єктом земельних

відносин був землевласник, а в індустріальному і постіндустріальному суспільстві – переважно землекористувач. У свій час К. Маркс зазначав, що 2. «землевласники всюди роблять значний, в Англії навіть переважний вплив на законодавство» [Маркс К. Капитал. Том третій / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1988. Т. 9. Ч. 2. IV, 506 с., с.155]. Виборче законодавство до австрійського парламенту у 1848-1918 рр. передбачало, що 3/4 верхньої палати (150 членів із 200) вибирали великі землевласники, і лише 50 членів призначалися пожиттєво цісарем з числа принців Габсбурзької династії та «заслужених» громадян [Баран А.В. Виборче законодавство Австрійської (Австро-угорської) монархії (1848-1918 рр.) / А.В. Баран // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 4. – С.54-57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf., с.55].

Починаючи з кінця XVIII ст. в Англії з поширенням товарно-грошових відносин та інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва лорди-землевласники, як правило, не займалися господарською діяльністю, а здавали землю в оренду [6, с.255]. У 1791-1846 рр. землевласники, маючи абсолютне домінування в обох палатах англійського парламенту, прийняли хлібні закони, котрі призвели до значного подорожчання хліба та відповідного підвищення вартості землі і земельної ренти, що суттєво посилювало їх політичну могутність. З кінця XVIII-го і до середини XIX ст. аналогічні хлібні закони діяли у Франції, Німеччині, США та інших країнах [Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. М.: «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. 672 с., с.344-345; 20, с.515-520].

Висновки. Відносини власності на землю зможуть реально забезпечити піднесення аграрного сектора економіки, якщо їх реформування буде базуватися на певних методологічних засадах. Еволюція відносин власності на землю показує, що зміна форми власності на землю повинна мати з боку держави певний економіко-правовий супровід, котрий буде

спроможний забезпечити підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і змінити на краще стан людей, які працюють на землі. З точки зору господарської діяльності трансформація відносин власності на землю означає, що в сучасних умовах для аграрного сектора економіки України особливо актуальним є визначення науково обґрунтованих норм землекористування і створення для селян сприятливих умов господарювання, а не введення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Перш ніж перейти до купівлі-продажу землі необхідно запровадити механізм реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад. Дотримання прав власності на землю повинно стати неухильною нормою. З боку держави мають бути створені умови, які б надавали рівні можливості для землекористування усіх організаційно-правових форм господарювання. Той, хто безпосередньо обробляє землю, повинен мати як мінімум однакові умови для відтворення свого ресурсного потенціалу разом з іншими суб'єктами агробізнесу. А враховуючи, що сільськогосподарське виробництво залежить від природно-кліматичних чинників, для селян слід створити краще соціально-економічне середовище ведення бізнесу. Провідним у вирішенні даної проблеми є забезпечення еквівалентності обміну на усіх етапах руху створюваної вартості від поля до кінцевого споживача. У практиці землекористування має бути забезпечено використання сільськогосподарських земель не лише як фактора отримання максимального прибутку, а й як однієї із найважливіших складових довкілля, яка визначає умови нашої життєдіяльності.

Література

1. Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с.

2. Баран А.В. Виборче законодавство Австрійської (Австро-угорської) монархії (1848-1918 pp.) Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 4. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf. (дата звернення: 03.03.2018).
3. Гадзало Я.М. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. Економіка АПК. 2017. №1. С.5-14.
4. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.
5. История мировой экономики: учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2001. 727с.
6. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, С.Н. Антонюк, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко]; за ред. С.В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.
7. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва: Юрид. лит., 1983. 48 с.
8. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р (зі змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80> (дата звернення: 03.03.2018).
9. Малиновський Б. Нідерланды встановили рекорд по експорту АПК-інновацій. Пропозиція. 23.01.2017. URL: <http://propozitsiya.com/ua/niderlandy-vstanovyly-rekord-z-eksportu-apk-innovaciy> (дата звернення: 03.03.2018).
10. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1986. Т. 4. XXII, 681 с.
11. Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1988. Т. 9. Ч. 2. IV, 506 с.

12. Народне господарство Української РСР в 1968 році: стат. щорічник. Київ: «Статистика», 1969. 609 с.
13. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України: навч. посібник. Київ: ВЦ «Просвіта», 2007. 532с.
14. Сполучені Штати Америки. Сільське господарство. URL: <http://gospodarstva.com/spolucheni-shtati-ameriki/>(дата звернення: 03.03.2018).
15. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2012 рік. / за ред. Н.С. Власенко. Київ: Держстат, 2013. 402 с.
16. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. / відп. за випуск О.М. Прокопенко. Київ: Держстат, 2017. 246 с.
17. Степаненко Т.О. Теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2017. №3. С.65-71.
18. Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В. Трансформація земельних відносин у сільському господарстві: аналітичний огляд. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2015. 50 с.
19. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. №1529/99. Офіційний вісник України. 1999. №49. С.11-13.
20. Ф. Энгельс. История английских хлебных законов / Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2 изд., т.4, с.515-520.
21. Экономика США: учебное пособие / под ред. В.Ф. Железовой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 199 с.
22. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. Москва: «Советская энциклопедия», 1979. Т. 3. 624 с.
23. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. М.: «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. 672 с.

Sapych V.I. Transformation of land ownership relations in the agrarian sector of the economy.

The purpose of the article is to substantiate the laws of their transformation under the influence of the development of productive forces on the basis of the research of the evolution of land relations in the agrarian sector of the economy.

Research methodology. *Methods are used: monographic, dialectical, scientific abstraction, historical-logical, system-structural and statistical methods.*

Research results. *It was established that the relations of land ownership should be viewed as developing on the basis of the economic law of the conformity of production relations to the nature and level of development of the productive forces. It is shown that land ownership relations determine the social and economic status of the subjects of land relations in society and motivation for work, which in turn determine the production and distribution of surplus product. It is proved that the dominance of property or land use relations occurs under the influence of the principal signs of the productive forces. This means that in modern conditions in Ukraine, the priority should not be the transition to land purchase and sale, but the introduction of a mechanism for implementing lease relations that would optimally take into account the interests of landowners, tenants and society, both in general and at the level of local communities.*

Elements of scientific novelty. *The regularities of the transformation of land relations under the influence of the development of productive forces are substantiated. It is determined that in the pre-industrial era, agricultural activities and the social status of the subjects of land relations are characterized by property relations with the right of all powers - possession, use and disposal, and with the introduction of machine production and information technologies, land use is the determining factor that can ensure a high level of development of the agricultural sector in conditions of introduction of regulatory standards and sufficient support from the state.*

Practical significance. *Determination of regularities transformation of land ownership relations concretizes the theoretical and*

methodological foundations of land relations. In particular, taking into account the established changes in the transformation of land ownership relations will provide a more complete scientific justification for the introduction of a market turnover of agricultural land in Ukraine.

Keywords: *land ownership relations, transformation of ownership relations to land, preindustrial period, industrial and postindustrial society, land use, subjects of land relations, landowners, **landholders**.*

Fig.: 2, **bibl.:** 23.

Vadim I. Sapych, PhD, Associate Professor, Department of Economics, Sumy National Agrarian University; **Gerasim Kondrat'ev** Street, 160, Sumy, 40021, Ukraine, e-mail: sapichvadim@gmail.com, phone: +38066 715 79 79.

Сапич В.И. Трансформация отношений собственности на землю в аграрном секторе экономики.

Цель статьи - на основе исследования эволюции земельных отношений в аграрном секторе экономики обосновать закономерности их трансформации под влиянием развития производительных сил.

Методика исследования. *Использованы методы: монографический, диалектический, научной абстракции, историко-логический, системно-структурный и статистические методы.*

Результаты исследования. *Установлено, что отношения собственности на землю следует рассматривать как развивающиеся на основе действия экономического закона соответствия производственных отношений характеру и уровню развития производительных сил. Показано, что отношения собственности на землю определяют социально-экономическое положение субъектов земельных отношений в обществе и мотивацию к труду, которые, в свою очередь, обуславливают производство и распределение прибавочного продукта. Доказано, что доминирование отношений собственности или землепользования происходит под влиянием принципиальных признаков производительных сил. Это означает, что в современных условиях в Украине первоочередным должен быть не переход к*

купле-продаже земли, а введение механизма реализации арендных отношений, который бы оптимально учитывал интересы собственников земли, арендаторов и общества, как в целом, так и на уровне местных общин.

Элементы научной новизны. Обосновано закономерности трансформации земельных отношений под влиянием развития производительных сил. Определено, что в доиндустриальную эпоху сельскохозяйственная деятельность и социальный статус субъектов земельных отношений характеризуются отношениями собственности с правом всех правомочий - владения, пользования и распоряжения, а с введением машинного производства и информационных технологий определяющим является землепользование, которое может обеспечить высокий уровень развития аграрного сектора экономики в условиях введения регулирующих норм и достаточной поддержки со стороны государства.

Практическая значимость. Определение закономерностей трансформации отношений собственности на землю конкретизирует теоретико-методологические основы земельных отношений. В частности, взятие во внимание установленных изменений в трансформации отношений собственности на землю обеспечит более полное научное обоснование введения в Украине рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения.

Рис .: 2. Библ .: 23.

Вадим Иванович Сапич, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономики Сумского национального аграрного университета; 40021, Украина, г. Сумы, ул. Герасима Кондратьева, 160, e-mail: sapichvadim@gmail.com, тел.: +38066 715 79 79.

УДК: 338.1:91

В.І. Сапич, кандидат економічних наук., доцент

Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Сапич В.І. Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки.

***Мета статті** – на основі дослідження еволюції земельних відносин в аграрному секторі економіки обґрунтувати закономірності їх трансформації під впливом розвитку продуктивних сил.*

***Методика дослідження.** Використано методи: монографічний, діалектичний, наукової абстракції, історико-логічний, системно-структурний і статистичні методи.*

***Результати дослідження.** Встановлено, що відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Показано, що відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту. Доведено, що домінування відносин власності чи землекористування відбувається під впливом принципових ознак продуктивних сил. Це означає, що в сучасних умовах в Україні першочерговим має бути не введення купівлі-продажу землі, а запровадження механізму реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад.*

Елементи наукової новизни. Обґрунтовано закономірності трансформації земельних відносин під впливом розвитку продуктивних сил. Визначено, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.

Практична значущість. Визначення закономірностей трансформації відносин власності на землю конкретизує теоретико-методологічні основи розвитку земельних відносин. Зокрема, врахування встановлених змін у трансформації відносин власності на землю забезпечить більш повне наукове обґрунтування впровадження в Україні ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: відносини власності на землю, трансформація відносин власності на землю, доіндустріальний період, індустріальне та постіндустріальне суспільство, землекористування, суб'єкти земельних відносин, землевласники, орендарі.

Рис.: 2. Бібл.: 23.

Вадим Іванович Сапич, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки Сумського національного аграрного університету; 40021, м.Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, sapichvadim@gmail.com, +38066 715 79 79.

Постановка проблеми. Результативність розвитку аграрного сектора економіки значною мірою визначається станом земельних відносин. Запровадження відносин приватної власності на землю і реформування сільськогосподарських підприємств у формування ринкового типу на

початку 2000-х рр. дозволило подолати довготривалу кризу аграрного виробництва. Проте у подальший період не було забезпечено реалізації потенціалу відносин приватної власності. В країні не відбулось суттєвого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь. У 2016 р. виробництво сільськогосподарської продукції в Україні у всіх категоріях господарств відносно 1990 р. становило 93,8%, у тому числі сільськогосподарських підприємств – 76,2%, господарств населення – 134,9%. Однак протягом останніх десяти років суттєвого приросту виробництва у цій категорії господарств не відбувається [Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 246 с., с.38, 41-42,46]. Такий факт свідчить про те, що коливання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і рівнів його рентабельності залежать не лише від організаційних, а й від природно-кліматичних умов та обмеженості фінансових ресурсів у сільськогосподарських товаровиробників. Реформування відносин власності на землю не сприяло запровадженню економічних механізмів, котрі б стали запобіжником негативних тенденцій, зокрема, погіршення родючості ґрунтів, їх надмірної розораності, недотримання сівозмін, нераціональної концентрації земельних ресурсів окремими суб'єктами господарської діяльності. Теоретичне обґрунтування закономірностей розвитку відносин власності на землю обумовило необхідність і актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічні основи розвитку відносин власності на землю і земельної ренти, як форми їх реалізації, було закладено класиками економічної теорії – В. Петті [Петті В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – Слово мудрым. Разное о налогах. М.: ось – 89, 1997. 112 с.], Ф. Кене [Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. Москва. : Издательство социально-экономической литературы («соцэкгиз»), 1960. 551 с.], А. Тюрго [Тюрго

А.Р. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1961. 198 с.], А. Смітом [Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт; пер. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського; наук. ред. Є. Литвин. – К. : PORT-ROYAL, 2001. – 593 с.], Д. Рікардо [Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения : Соч. в 3-х т. Т.1. М., 1955. 347 с.], Й. Тюненом [Тюнен И.Г. Изолированное государство / Тюнен И.Г.; пер. с нем. Е.А. Торнеус; под ред. А.А. Рыбникова. – М.: Изд-во „Экономическая жизнь”, 1926. – XI + 326 С.], К. Марксом [Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Т. 9. Ч. 2. – М.: Политиздат, 1988. – IV, 506 С.], М.І. Туган-Барановським [Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Седьмое издание. Харьков: Издание Всероссийского центрального союза потребительских обществ, 1919. 260 С.], А. Маршаллом [Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. – М., Прогресс, 1984. Т. III. 351 с.] та ін. Теоретичним та практичним проблемам реформування земельних відносин в Україні присвятили свої роботи такі вчені, як Л.М. Бойко [Бойко Л.М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2011. 316 с.], П.І. Гайдуцький [Гайдуцький П.І. Земля: власність, оренда, рента: монографія. Київ: Урожай, 1994. 184 с.], Д.С. Добряк [Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. Землеустрій і кадастр. 2010. №4. с.3-8.], О.І. Гуторов [Гуторов О.І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: «Едена», 2010. 405 с.], Ю.О. Лупенко [Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська К: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 50 с.], А.Г. Мартин [Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. Землеустрій і кадастр. 2010. №4. с.3-8.], В.Я. Месель-Веселяк [Трансформація земельних відносин до ринкових умов:

наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.], П.Т. Саблук [Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2006. 396 с.; Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.], М.М. Федоров [Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1998. 263 с.; Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.], О.В. Ходаківська [Трансформація земельних відносин у сільському господарстві (аналітичний огляд) / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська –К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 50 с.], А.Д. Юрченко [Юрченко А.Д. Наукові підходи до формування нової земельної політики. Землеустрій і кадастр. 2010. №3. С.27-39.], В.В. Юрчишин [Юрчишин В.В., Скупий В.М., Шевченко Л.М. Формування різноукладності на селі: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1999. 56 с.] та ін. Завдяки науковим розробкам вітчизняних економістів-аграрників в Україні сформовано механізм залучення земельних ресурсів в сільськогосподарський оборот на ринкових засадах. Проте чимало аспектів досліджуваної проблеми, зокрема запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, вдосконалення орендних відносин, застосування важелів державної підтримки сучасних землевласників і землекористувачів, тривалий час залишаються дискусійними, що стримує їх системне втілення у практичній діяльності

Подальшої розробки теоретичних положень і практичних рекомендацій вимагає вдосконалення відносин власності на землю з урахуванням всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження.

Мета статті – на основі дослідження еволюції земельних відносин в аграрному секторі економіки обґрунтувати закономірності їх трансформації під впливом розвитку продуктивних сил.

Виклад основного матеріалу. Розвиток відносин власності розглядається як реалізація їх потенціалу у контексті єдності трьох процесів, а саме:

- реформування відносин власності – зміни форм власності під впливом об'єктивних вимог подальшого розвитку продуктивних сил і потреби розв'язання соціально-економічних протиріч, які виникли у суспільстві і стали чинником уповільнення його прогресу;
- трансформації відносин власності – структурних перетворень у відносинах власності, посиленні ролі сформованих укладів та організаційно-правових форм господарювання, зміни їх цільової спрямованості, нових тенденцій у відносинах володіння, розпорядження і користування у межах існуючих форм власності;
- вдосконалення відносин власності – запровадженні економічних заходів, які дозволяють реалізувати потенціал наявних форм власності.

Потенціал відносин власності у широкому розумінні – це їх здатність впливати на розвиток продуктивних сил для досягнення мети суб'єктів цих відносин. Потенціал відносин земельної власності можна визначити як їх спроможність забезпечувати підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь для втілення у життя економічних інтересів землевласників, землекористувачів, місцевої громади і суспільства в цілому.

Відносини власності на землю слід розглядати як такі, що розвиваються на основі дії економічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил [Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1986. Т. 4. XXII, 681 с., с.137-138; 22, с.589-591]. В умовах директивно-планової економіки однією з головних причин невирішення продовольчої проблеми була монополія державної власності на землю. Відірваність селян від основного засобу виробництва – землі – суттєво послаблювала їх мотивацію до ефективної праці. Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 року

сільськогосподарські угіддя надавались у власність тим, хто їх обробляв, спочатку у колективну, а потім шляхом паювання – у приватну власність, усунувши існуюче протиріччя між задекларованою за радянських часів нормою про землю як надбання народу [Конституція (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва: Юрид. лит., 1983. 48 с., с.7] і фактичним її відчуженням від безпосереднього виробника.

Проте запровадження відносин приватної власності на землю не вирішило очікуваного зростання сільськогосподарського виробництва. Так, лише у 2013 р. вихід валової продукції сільського господарства з одиниці земельної площі у середньому за всіма категоріям господарств України перевищив рівень 1990 р. Водночас у господарствах населення спостерігається зниження рівня виробництва. Якщо у 1990 р. вихід валової продукції сільського господарства з 1 га сільськогосподарських угідь дорівнював 31327 грн., то у 2016р. – лише 6973 грн., тобто протягом цього періоду відбулось зниження рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь у господарствах населення у 4,5 рази [Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2012 рік. / за ред. Н.С. Власенко. Київ: Держстат, 2013. 402 с., с.43, 80; Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. / відп. за випуск О.М. Прокопенко. Київ: Держстат, 2017. 246 с., с.46, 64].

Слід наголосити, що така негативна тенденція спостерігається у категорії господарств, де відносини приватної власності і на землю, і на інші засоби виробництва фактично сформувалися задовго до 1990р. Зміна форми власності має супроводжуватися структурними перетвореннями у відносинах власності, створенні рівних умов для усіх організаційно-правових форм господарювання, а також задіянням важелів державної підтримки, які б дозволили реалізувати потенціал відносин власності кожному суб'єкту господарської діяльності. Водночас впровадження приватної власності вимагає постійного врахування стану економічного середовища, в якому вона перебуває.

Відносини власності є невід'ємною складовою виробничих відносин. Для розуміння еволюції відносин власності на землю у методологічному аспекті їх слід розглядати як ключовий елемент у системі виробничих відносин, які згідно із законом відповідності [Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1986. Т. 4. XXII, 681 с. , с.137-138] змінюються в залежності від розвитку продуктивних сил. За К. Марксом, продуктивні сили відіграють визначальну роль у становленні виробничих відносин, проте останні теж можуть впливати на розвиток продуктивних сил, прискорюючи або гальмуючи його.

Відносини власності на землю визначають соціально-економічне положення суб'єктів земельних відносин у суспільстві та мотивацію до праці, які, в свою чергу, обумовлюють виробництво і розподіл додаткового продукту (рис.1). Важливою ознакою відносин власності на землю є характер її обігу, тобто порядок переходу прав власності на земельні ділянки. Отримано землю у власність безоплатно, придбано за договором купівлі-продажу, прийнято у спадщину, чи землекористування здійснюється на умовах договору оренди - все це по-різному впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва і, відповідно, створення і подальший розподіл додаткового продукту.

У докапіталістичний період земля набувалася у власність у позаринковий спосіб. Головною економічною ознакою феодалізму було панування великої земельної власності феодалів. Сама назва цього суспільного устрою має походження від «феод» (пізнелат. *feodum*, *feudum*), що означає: земельне володіння, пожалуване сеньйором своєму васалові у спадкове володіння з умовою виконання певних повинностей (перш за все військової служби) і сплати передбачених звичаєм грошових платежів [Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. М.: «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. 672 с., с.270].

Васали передавали частину отриманої землі своїм васалам і таким чином

Рис. 1. Еволюція відносин власності на землю в аграрному секторі економіки

Джерело: власна розробка

утворювалася ланцюгова залежність одного феодала від іншого у зв'язку з одержанням від вищестоящего феодала в довічне або спадкове володіння земельних угідь за виконання визначених ним обов'язків. За виконання феодалських повинностей у формі панщини, натурального чи грошового оброку селяни-кріпаки отримували землю в індивідуальне користування від феодалів. Феодали мали виняткове право володіти землею, відчужувати і передавати її у спадок. Крім того, землевласники здійснювали судочинство, стягували данину та управляли всіма категоріями селян. Таким чином,

відносини власності на землю визначали соціально-економічну структуру феодального суспільства.

Панівним в епоху феодалізму було натуральне господарство, якому не притаманна будь-яка конкуренція. Перебуваючи у фізичній залежності від феодалів, селяни не мали дієвої мотивації до праці. Перехід прав власності на землю у позаринковий спосіб не гарантував, що вона потрапить до ефективних землекористувачів. Такі обставини стримували розвиток продуктивних сил, що мало призвести до змін у виробничих відносинах.

Поширення товарно-грошових відносин суттєво підвищувало можливості феодалів отримувати більше матеріальних благ. Тому неминучим стала відміна кріпацтва, а також запровадження оренди, купівлі-продажу і застави землі. Залучення землі до сільськогосподарського обороту на ринкових засадах сприяє підвищенню продуктивності праці і, відповідно, збільшенню додаткового продукту. Від загального обсягу створеного додаткового продукту та його частки, яка спрямовується на розширення виробництва, залежить розвиток продуктивних сил. Таким чином відбувається зворотна дія відносин власності на землю, на виробничий потенціал аграрного сектору економіки (рис.1).

На основі принципових змін у засобах виробництва і ролі людини у виробничому процесі вчені визначили в історії людської цивілізації такі етапи, як доіндустріальний (аграрний, сільськогосподарський), індустріальний та постіндустріальний. На кожному із названих цивілізаційних етапів відбувалися суттєві зміни у ключових ознаках виробничих відносин і відносин власності.

У доіндустріальну епоху основною формою багатства і головним засобом виробництва була земля [История мировой экономики: учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2001. 727с., с.146-149]. У цей період для обробітку землі селяни використовували примітивні знаряддя праці і тяглову силу тварин. За таких умов затрати фізичної праці, якість землі і природно-кліматичні умови відігравали основну роль у

формуванні результатів сільськогосподарського виробництва. Саме цьому незалежно від статусу безпосереднього робітника (фізично залежні раб і кріпак, чи вільний селянин) у відносинах власності на землю головним було те, кому належить земля, тобто відносини власності. Будучи власниками землі рабовласники і феодали на основі фізичного примусу рабів і кріпаків вели господарювання у своїх маєтках і привласнювали результати їх праці як стосовно додаткового продукту, так і значною мірою – необхідного. З ліквідацією кріпацтва земля переважно стає власністю селян і сільських общин [Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України: навч. посібник. Київ: ВЦ «Просвіта», 2007. 532с., с.33-35]. Маючи можливість самостійно працювати на своїй землі, селяни стають власниками результатів своєї праці і приватна власність на землю є для них достатнім мотивом для ефективної праці. Таким чином, домінування фізичної праці у доіндустріальну епоху надає визначального значення відносинам власності.

Для індустріальної епохи характерним є масове застосування системи машин і впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу [Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с., с.652-653]. Машинне виробництво перетворює товарне виробництво на панівне, капіталістичне. Створені людиною механічні засоби виробництва у формі капіталу стають основним фактором, який визначає результати виробничої діяльності. Продуктивність праці селян стає визначатися не їх фізичними здібностями і застосуванням тяглової сили тварин, а залученням енергетичних потужностей. Так, сільськогосподарські підприємства України за 1928-1968 рр., які можна вважати початковим періодом індустріалізації, збільшили споживання електроенергії у 802 рази [Народне господарство Української РСР в 1968 році: стат. щорічник. Київ: «Статистика», 1969. 609 с. , с.52]. Індустріалізація через впровадження інтенсивних технологій послаблює роль таких вирішальних у доіндустріальний період властивостей землі з точки зору її господарського використання суб'єктами земельних

відносин, як площа, природна родючість, структурні властивості ґрунту та місце розташування. Земельні ресурси перетворюються в один із засобів виробництва поряд із засобами механізації і автоматизації, а також технологіями. Використання інновацій у сільськогосподарському виробництві надає другорядного значення якості ґрунтів і природно-кліматичним умовам. Яскравим прикладом у цьому контексті є аграрний сектор Нідерландів. Завдяки високоякісним технологіям, зокрема, енергоефективним теплицям, системам точного землеробства (з використанням GPS і дронів), ноу-хау, які підвищують стійкість культур до кліматичних змін і хвороб, Нідерланди стали другим у світі експортером сільськогосподарської продукції після США, залишивши позаду такі країни з потужним агробізнесом, як Німеччина, Бразилія і Китай [Малиновський Б. Нідерланди встановили рекорд по експорту АПК-інновацій. Пропозиція. 23.01.2017. URL:

<http://propozitsiya.com/ua/niderlandy-vstanovyly-rekord-z-eksportu-apk-innovaciy> (дата звернення: 03.03.2018).].

В індустріальну епоху результати сільськогосподарського виробництва визначаються не тим, хто є власником землі, обробляє землю власник чи орендар, а тим, яким є рівень механізації виробничих процесів, наскільки широко застосовуються хімічні засоби, меліорація, досягнення генетики і селекції тощо.

Головною ознакою постіндустріального суспільства є інноваційність економічного розвитку. В цей період ефективність використання земельних ресурсів ще в більшій мірі залежить від можливостей землекористувачів запроваджувати у виробництво досягнення науки і техніки. За таких обставин все більше землі зосереджується не у власників, а у орендарів. Якщо у 1976 р. в США повні власники землі складали 62% всіх фермерів країни [Економика США: учебное пособие / под ред. В.Ф. Железовой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 199 с., с. 107], то у 1997 р. серед дрібних фермерів їх було 60%, а великих – 55% [Аграрный сектор США в начале

XXI столетия: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с.1, с. 58-59]. Проте у США нині повним власникам належить лише 1/3 фермерських земель [Сполучені Штати Америки. Сільське господарство. URL: <http://gospodarstva.com/spolucheni-shtati-ameriki/> (дата звернення: 03.03.2018).]. У сільському господарстві США оренда землі стає все більш поширенішою. Переважно землю орендують великі фермерські господарства з чітко визначеною спеціалізацією, у яких обсяг річного валового доходу перевищує 100 тис. дол. [Аграрный сектор США в начале XXI столетия: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / Под ред. Чернякова Б.А. – М.: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. – 406 с. , с. 12].

За даними 2015 р. частка орендованих сільськогосподарських угідь в європейських країнах складала 62%, а в Україні – 97% [Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. / відп. за випуск О.М. Прокопенко. Київ: Держстат, 2017. 246 с., с. 68-69]. Зростаюче залучення земель на умовах оренди пояснюється тим, що можливості впровадження у сільськогосподарське виробництво інновацій все в більшій мірі залежать не від власника землі, а від того, хто здійснює її господарське використання. Отже, в індустріальну і постіндустріальну епоху визначального значення набувають відносини землекористування, а відносини власності в цілому мають другорядний характер.

Відносини власності реалізуються у певному соціально-економічному середовищі, яке в першу чергу визначається діяльністю держави. У доіндустріальну епоху економічна роль держави обмежувалася справлянням податків, механізм вільної конкуренції забезпечував нормальні умови господарської діяльності. Оскільки основні матеріальні і фінансові ресурси були зосереджені у землевласників, а земельний податок був головним джерелом коштів для покриття державних видатків, то власники землі мали у

суспільстві високий соціальний статус. Індустріалізація супроводжується зміною функцій держави. З 30-х рр. минулого століття у США держава починає регулювати умови сільськогосподарської діяльності [Аграрний сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с., с.98]. У подальші роки інструментарій державного регулювання аграрного сектора економіки, включаючи земельні відносини, застосовується всіма країнами, що досягли високого рівня розвитку. Нині земельний податок не має суттєвого значення для фінансового стану держави, у більшості країн його кошти перераховуються до місцевих бюджетів. В сучасних умовах держава запроваджує систему фінансових та інших інструментів і заходів щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Досвід провідних країн світу показує, що аграрний сектор економіки досягає високого рівня розвитку і стає конкурентоспроможним на світовому ринку саме завдяки дієвій підтримці вітчизняних товаровиробників з боку держави і урегульованості земельних відносин. Таким чином, починаючи з індустріального періоду відносини користування забезпечують ефективну сільськогосподарську діяльність лише при наявності з боку держави відповідних програм підтримки.

Роль правомочностей відносин власності змінюється в залежності від розвитку засобів виробництва, які безпосередньо використовує працівник. У доіндустріальну пору людська праця і тяглова сила тварин не були лімітуючими факторами виробництва, і кожний власник незалежно від площі своєї землі був здатний забезпечити її належне використання.

Використанням сільськогосподарських машин та запровадження індустріальних технологій вимагають суттєвих фінансових ресурсів і розширення площ для обробітки. Можливості інвестицій у аграрний сектор економіки і концентрації сільськогосподарських угідь визначаються політикою державного регулювання. Наявність лише земельного наділу не є

достатньою умовою для ведення сільськогосподарського виробництва. Яким чином використовується земля, саме це стає визначальним для реалізації відносин власності на землю. Тобто, домінування відносин власності в цілому чи їх окремих правомочностей - володіння, користування і розпорядження - відбувається під впливом принципових ознак продуктивних сил і набуває сталого, причинно обумовленого зв'язку (рис.2). Економічний

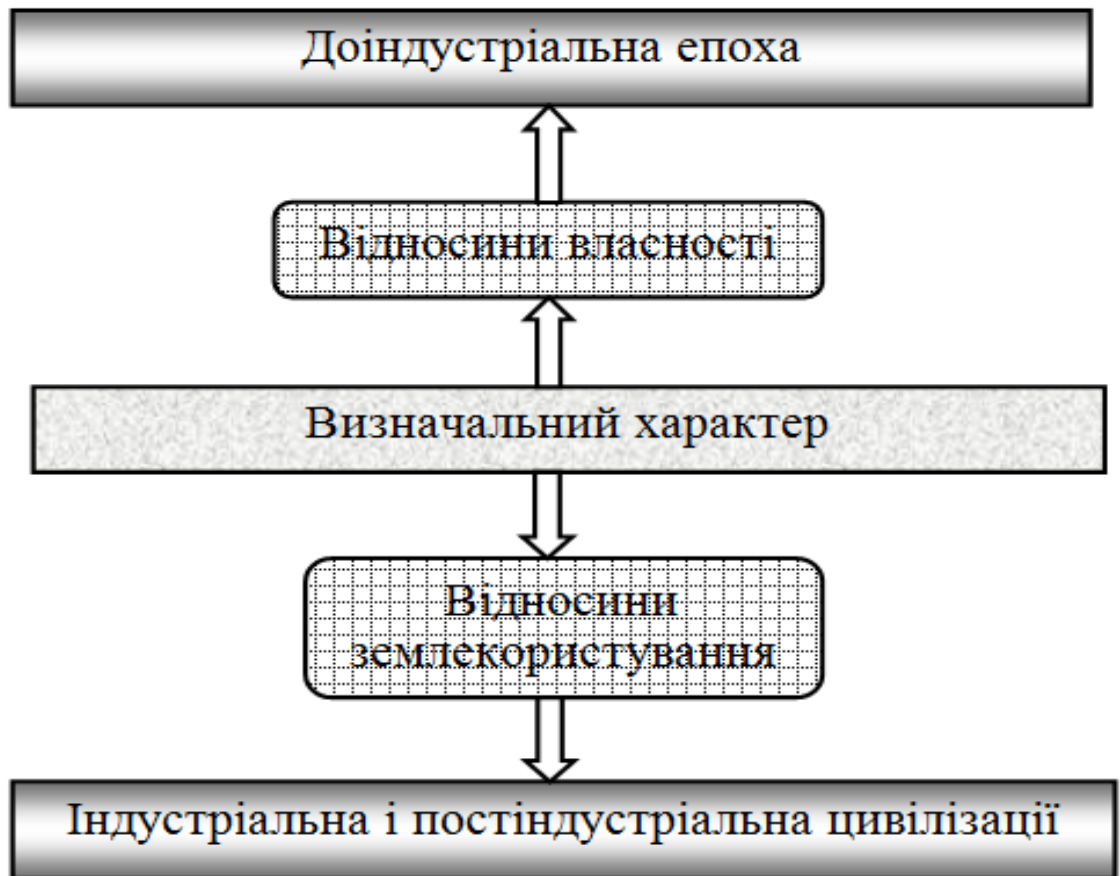

Рис. 2. Трансформація відносин власності на землю

Джерело: власна розробка

зміст даного зв'язку полягає в тому, що в доіндустріальну епоху сільськогосподарська діяльність і соціальний статус суб'єктів земельних відносин характеризуються відносинами власності з правом всіх правомочностей – володіння, користування і розпорядження, а із запровадженням машинного виробництва та інформаційних технологій визначальним є землекористування, яке може забезпечити високий рівень

розвитку аграрного сектора економіки за умов запровадження регулюючих норм і достатньої підтримки з боку держави.

Інакше кажучи, сутність трансформації відносин власності на землю полягає в тому, що в доіндустріальний період головним суб'єктом земельних відносин був землевласник, а в індустріальному і постіндустріальному суспільстві – переважно землекористувач. У Стародавній Греції реформою Солона (594 р. до н.е.) передбачалось, що права і обов'язки громадян визначалися відповідно до величини їх земельної власті. Найвищі державні посади в Афінах мали право займати лише великі землевласники [Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1987. Т. 6. XXII, 664 с., с.188-189]. У свій час К. Маркс зазначав, що «землевласники всюди роблять значний, в Англії навіть переважний вплив на законодавство» [Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1988. Т. 9. Ч. 2. IV, 506 с., с.155]. Виборче законодавство до австрійського парламенту у 1848-1918 рр. передбачало, що 3/4 верхньої палати (150 членів із 200) вибирали великі землевласники, і лише 50 членів призначалися пожиттєво цісарем з числа принців Габсбурзької династії та «заслужених» громадян [Баран А.В. Виборче законодавство Австрійської (Австро-угорської) монархії (1848-1918 рр.) / А.В. Баран // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 4. – С.54-57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf, с.55].

Починаючи з кінця XVIII ст. в Англії з поширенням товарно-грошових відносин та інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва лорди-землевласники, як правило, не займалися господарською діяльністю, а здавали землю в оренду [6, с.255]. У 1791-1846 рр. землевласники, маючи абсолютне домінування в обох палатах англійського парламенту, прийняли хлібні закони, котрі призвели до значного подорожчання хліба та відповідного підвищення вартості землі і земельної ренти, що суттєво

посилило їх політичну могутність. З кінця XVIII-го і до середини XIX ст. аналогічні хлібні закони діяли у Франції, Німеччині, США та інших країнах [Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. М.: «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. 672 с., с.344-345;].

Висновки. Відносини власності на землю зможуть реально забезпечити піднесення аграрного сектора економіки, якщо їх реформування буде базуватися на певних методологічних засадах. Еволюція відносин власності на землю показує, що зміна форми власності на землю повинна мати з боку держави певний економіко-правовий супровід, котрий буде спроможний забезпечити підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і змінити на краще стан людей, які працюють на землі. З точки зору господарської діяльності трансформація відносин власності на землю означає, що в сучасних умовах для аграрного сектора економіки України особливо актуальним є визначення науково обґрунтованих норм землекористування і створення для селян сприятливих умов господарювання, а не введення ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Перш ніж перейти до купівлі-продажу землі необхідно запровадити механізм реалізації орендних відносин, який би оптимально враховував інтереси власників землі, орендарів і суспільства як в цілому, так і на рівні місцевих громад. Дотримання прав власності на землю повинно стати неухильною нормою. З боку держави мають бути створені умови, які б надавали рівні можливості для землекористування усіх організаційно-правових форм господарювання. Той, хто безпосередньо обробляє землю, повинен мати як мінімум однакові умови для відтворення свого ресурсного потенціалу разом з іншими суб'єктами агробізнесу. А враховуючи, що сільськогосподарське виробництво залежить від природно-кліматичних чинників, для селян слід створити краще соціально-економічне середовище ведення бізнесу. Провідним у вирішенні даної проблеми є забезпечення еквівалентності обміну на усіх етапах руху створюваної вартості від поля до кінцевого

споживача. У практиці землекористування має бути забезпечено використання сільськогосподарських земель не лише як фактора отримання максимального прибутку, а й як однієї із найважливіших складових довкілля, яка визначає умови нашої життєдіяльності.

Список бібліографічних посилань

1. Аграрный сектор США в начале XXI века: сборник трудов сектора аграрных проблем США и Канады ИСКРАН. Том 1 / под ред. Чернякова Б.А. Москва: Институт США и Канады Российской академии наук, 2008. 406 с.
2. Баран А.В. Виборче законодавство Австрійської (Австро-угорської) монархії (1848-1918 рр.) Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 4. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/13.pdf. (дата звернення: 03.03.2018).
3. Бойко Л.М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2011. 316 с.
4. Гадзало Я.М. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. Економіка АПК. 2017. №1. С.5-14.
5. Гайдучкий П.І. Земля: власність, оренда, рента: монографія. Київ: Урожай, 1994. 184 с.
6. Гуторов О.І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: монографія. Харків: «Едена», 2010. 405 с.
7. Добряк Д.С., Мартин А.Г. Теоретичні засади функціонування ринку земель як складової суспільно-економічних відносин. Землеустрій і кадастр. 2010. №4. С.3-8.
8. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.
9. История мировой экономики: учебник / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. Москва: ЮНИТИ, 2001. 727с.

10. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, С.Н. Антонюк, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко]; за ред. С.В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.
11. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М. : Издательство социально-экономической литературы («Соцэкгиз»), 1960. 551 с.
12. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва: Юрид. лит., 1983. 48 с.
13. Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В. Трансформація земельних відносин у сільському господарстві: аналітичний огляд. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2015. 50 с.
14. Малиновський Б. Нідерланды встановили рекорд по експорту АПК-інновацій. Пропозиція. 23.01.2017. URL: <http://propozitsiya.com/ua/niderlandy-vstanovyly-rekord-z-eksportu-apk-innovaciy> (дата звернення: 03.03.2018).
15. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1986. Т. 4. XXII, 681 с.
16. Маркс К. Капитал. Том третий / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. В 9-ти т. Москва: Политиздат, 1988. Т. 9. Ч. 2. IV, 506 с.
17. Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. – М., Прогресс, 1984. Т. III. 351 с.
18. Народне господарство Української РСР в 1968 році: стат. щорічник. Київ: «Статистика», 1969. 609 с.
19. Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Аграрна історія України: навч. посібник. Київ: ВЦ «Просвіта», 2007. 532с.
20. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – слово мудрым. Разное о налогах. М. : Ось – 89, 1997. 112 с.
21. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р (зі змінами). База

- данних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80> (дата звернення: 03.03.2018).
- 22.Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: Соч. в 3-х т. М., 1955. Т.1. 347 с.
- 23.Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2006. 396 с.
- 24.Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт; пер. О. Васильєва, М. Межевiкіної, А. Малiвського; наук. ред. Є. Литвин. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.
- 25.Сполучені Штати Америки. Сільське господарство. URL: <http://gospodarstva.com/spolucheni-shtati-ameriki/>(дата звернення: 03.03.2018).
- 26.Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2012 рік. / за ред. Н.С. Власенко. Київ: Держстат, 2013. 402 с.
- 27.Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. / відп. за випуск О.М. Прокопенко. Київ: Держстат, 2017. 246 с.
- 28.Степаненко Т.О. Теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення. Економіка АПК. 2017. №3. С.65-71.
- 29.Трансформація земельних відносин до ринкових умов: наукове видання / Саблук П.Т., Федоров М.М., Месель-Веселяк В.Я. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2009. 116с.
- 30.Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Седьмое издание. Харьков: Издание Всероссийского Центрального Союза Потребительских Обществ, 1919. 260 с.
- 31.Тюннен И.Г. Изолированное государство / Тюннен И.Г.; пер. с нем. Е.А. Торнеус; под ред. А.А. Рыбникова. – М.: Изд-во „Экономическая жизнь”, 1926. – XI + 326 с.

- 32.Тюрго А. Р. Избранные экономические произведения. М., Соцэкгиз, 1961. 198 с.
- 33.Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. №1529/99. Офіційний вісник України. 1999. №49. С.11-13.
- 34.Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1998. 263 с.
- 35.Экономика США: учебное пособие / под ред. В.Ф. Железовой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 199 с.
- 36.Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. Москва: «Советская энциклопедия», 1979. Т. 3. 624 с.
- 37.Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 томах / гл. ред. А.М. Румянцев. М.: «Советская энциклопедия», 1980. Т. 4. 672 с.
- 38.Юрченко А.Д. Наукові підходи до формування нової земельної політики. Землеустрій і кадастр. 2010. №3. С.27-39.
- 39.Юрчишин В.В., Скупий В.М., Шевченко Л.М. Формування різноукладності на селі: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 1999. 56 с.